

Magt og seksualitet

Familien i det 20. århundredes verden¹

Et par analytiske perspektiver

En analytisk opfattelse af institutioner: Dannelser af normer efter hvilke et socialt rollespil bliver etableret og opretholdt. I den betydning er institutioner en form for sociale balanceorganer, der fordeler magt og fordele. En familie er en institution, defineret af normer for seksuel pardannelse og bånd mellem generationer. Analytisk kan man nærme sig familien fra flere forskellige vinkler. I anden halvdel af det 20. århundrede handlede det helt store spørgsmål, både for historikere og sociologer, om størrelse og størrelsens konsekvenser, kernefamilien og familiens genealogi. Denne undersøgelse har, uden polemik og med respekt for sine forgængere, valgt tre andre fokuspunkter: For det første den institutionelle magtstruktur – hvilket i denne undersøgelse, der beskæftiger sig med familiemønstre, betyder, at søgelyset er rettet mod patriarkatet – for det andet børn og fertilitet – et af institutionens vigtigste produkter – og for det tredje familieinstitutionens regulering af den seksuelle orden. Begrebet patriarkat bliver her brugt i bred forstand, inspireret af det sene 20. århundredes feminisme, om et styre domineret af ældre mænd, primært fædre og ægtemænd, men også morbrødre i matrilineære systemer og ældre brødre. Det tredje aspekt har ført til en undersøgelse af ægteskab, samliv og grænsedragningerne mellem ægteskabelig og udenomsægteskabelig sex.

Spørgsmålet om, hvordan man håndterer de utallige variationer, er blevet løst ved, at jeg som udgangspunkt har identificeret et begrænset antal "store familiesystemer". De repræsenterer hver et regelsæt for virksomme familienormer blandt store dele af verdens befolkning. Grupperne er blevet identificeret via forsøg-fejl-metoden, og jeg har taget udgangspunkt i to perspektiver: Verdensreligionerne eller tilsvarende etiske systemer og kontinentale, regionale variationer over magtstrukturer i familier og den seksuelle orden.

Med det udgangspunkt er undersøgelsen kommet frem til en gruppe større, nutidige familiesystemer, som alle har nogle meget væsentlige undervarianter. Som institutionelle grupper er disse familietyper oftest umiddelbart afledt af

bredere normative systemer, religiøse og/eller etiske, men de rummer også et utal af lokale sæder og skikke. Familieinstitutioner kan videre ses som værende former af det fysiske miljø, især når landbrugsarbejde er indblandet. Ester Boserup og Jack Goody har fx påvist en vigtig forskel mellem Afrika og Eurasien. I Afrika hakkes og hyppes den rigelige jord, fortrinsvis af kvinder, i Eurasien pløjes den åbenlyst afgrænsede jord fortrinsvis af mænd. Inden for brede typer af familieinstitutioner kan jord- og arbejdsforhold også påvirke de institutionelle varianter. I både Kina og Indien ser man fx, at patriarkatet typisk er mest rodfæstet i de nordlige dele af landet, hvor mænd dyrker hvede, og mindst rodfæstet i de sydlige dele af landet, hvor kvinder planter ris. På tværs af kontinenter og familiesystemer er der også en mærkbar tendens til, at befolkninger, der opdrætter kvæg – hvad enten det er hornkvæg, får eller kameler – er mere strengt patriarkalske end befolkninger, der dyrker afgrøder.

Mit ærinde er ikke at forklare familiesystemernes oprindelse, men at spore og forklare ændringerne i disse systemer i løbet af det 20. århundrede. Derfor har proceduren været at reducere de utallige familienormer, der var i spil omkring 1900, til en minimal gruppe af institutionelle arrangementer, som er defineret ved hjælp af deres værdier og normer for ægteskab/sexualitet, formering og slægtsforhold, og som kan stedfæstes til et afgrænset geopolitisk område – hvor man kan identificere ændringsprocesser og modvilje mod ændringer. Med den metode er undersøgelsen kommet frem til fem større, nutidige familiesystemer, som i det følgende ikke præsenteres i nogen bestemt orden, bortset fra geografisk nærhed.

1. *Den kristne europæiske familie*, som også blev eksporteret videre til de europæiske bosættelser andre steder på kloden, skiller sig klart ud i vores analytiske kontekst, primært pga. dens monogami og insisteren på det frie valg af ægtefælle. Andre nøgletræk er en negativ moralsk vurdering af seksualitet per se, og et fravær af nogen form for moralsk forpligtelse over for familiens ældre. En af de interne varianter, som historisk set er den mest bemærkelsesværdige, og som var særligt tydelig i begyndelsen af forrige århundrede, var skillelinjen mellem Øst og Vest, som løb fra Trieste til Skt. Petersborg og kunne spores tilbage til de tidlige middelalderlige germanske bosættelsers ydergrænser. Med en stærk forenkling – som ikke tager hensyn til det romanske Europa, hvor der er væsentlige undtagelser – var der på den vestlige side af skillelinjen en normvariation, som var neolokal (et ægteskab medførte et nyt overhoved for husholdningen), sene ægteskaber og mange kvinder (omkring 10 %), der forblev ugifte, mens der på den østlige side af skillelinjen var en normvariation, som var patrilokal (meget tidlige ægteskaber og næsten ingen ugifte).

2. *Den islamiske vestasiatiske/nordafrikanske familie*. Islam er, som bekendt, en verdensreligion i højere grad end kristendom, der er spredt over mange kontinenter. Men uden for sit historiske hjemland er den islamiske familieinstitution blevet stærkt påvirket af andre kulturer og har gennemgået andre regionalt bestemte processer i det 20. århundrede.

Islamisk ægteskab er en kontrakt, ikke et sakramente, men lige som familie, køn og forhold mellem generationerne generelt, er ægteskab alligevel i høj grad reguleret af den religiøse lov. Loven udtrykker ikke bare et generelt princip om mandlig overlegenhed – som den kristne Paulus også gør – men specificerer princippet med en række ganske bestemte regler om mandlige værger, begrænset polygyni, skilsmisse ved at manden forstøder sin kone, børn som manden ejendom osv. Men loven beskriver også hvilken beskyttelse, kvinder har ret til, og hvad døtre har ret til at arve – om end det kun er halvdelen af, hvad sønner har ret til – og anerkender kvinders ejendomsret, også gifte kvinders ejendomsret og deres retsevne. Seksualitet ses ikke som moralsk ødelæggende i sig selv, men behandles som en alvorlig trussel mod den sociale orden. Derfor skal seksualiteten holdes i stramme tøjler af den ægteskabelige orden.

Islamisk familielov er inddelt i fem skoler, som alle har deres udspring i islams klassiske periode: shiaskolen og de fire sunniskoler, eller Hanafi – som på mange områder er de mindst patriarkalske, og som dominerede i Osmanneriget og senere i de stater, der opstod, da Osmanneriget brød sammen – samt Maghreb Maliki, den strenge Hanbali-skole på den Arabiske Halvø, og Shafee-skolen, som blev fulgt af mange muslimer i Syd- og Sydøstasien.

3. *Den sydasiatiske hindufamilie*, som i mange henseender også har påvirket ikke-hinduistiske familier på subkontinentet. Her er ægteskab en hellig pligt, som alle må opfylde. Det ideelle ægteskab er, når én patrilineær familie skænker en jomfru til en anden patrilineær familie, og det har historisk set betydet, at piger blev giftet bort, for de kom i puberteten. Ægteskabet er i princippet ubrydeligt og, bortset fra inden for visse brahmanske grupper, monogamt. Ægteskaberne bliver arrangeret ud fra regler om kasteendogami og slægts-eksogami, dvs. at man kun må gifte sig med en fra samme kaste, men ikke en fra samme slægt – i Nordindien heller ikke fra samme landsby. De nedarvede kastetilhørsforhold har formet den sociale interaktion, også blandt muslimer og kristne, og er stadig vigtig, om end deres betydning ikke er helt så afgørende som før. Det historiske familieideal, som stadig eksisterer, er den patrilineære familie, som også omfatter gifte sønner, og som har fælles ejendom.

4. *Den konfucianske østasiatiske familie* dækkede det enorme historiske område, der betegnes som den kinesiske civilisation. Foruden Kina er det Japan, Korea og Vietnam, og der er selvfølgelig regionale og nationale variationer. Det klassiske konfucianske patriarkat var blevet modificeret i Japan, mildnet i Vietnam, og blev omkring 1900 fulgt mest ortodokst i Korea.

Forholdet mellem far og søn var det vigtigste af menneskelivets "Fem Forhold"², og sønlig kærlighed den fornemste dyd, som alle andre familierelaterede og sociale normer er underlagt. Ægteskab var en kontrakt mellem familier, men kunne opløses, hvis begge parter var enige, eller på mandens initiativ. Bigami var ulovligt, men "konkubiner" havde formel familiestatus som andenrangs-hustruer, og deres børn havde legitim status. Den patrilineære, sam-

boende familie var det kinesiske ideal, mens det japanske ideal var den tilsvarende stamfamilie, dvs. at gifte sønner forventedes at flytte hjemmefra og skabe deres egen familie.

5. *Syd for Sahara-familietypen* er kendetegnet ved et karakteristisk ægteskabs- og slægtsmønster, trods den religiøse mangfoldighed og de enorme etniske forskelle. Afrikanske ægteskabsalliancer bliver indgået ved, at brudgommens familie skænker varer eller ydelser til brudens familie, og ejendom går typisk kun i arv mellem personer af samme køn. Når man, som i denne undersøgelse, interesserer sig for den patriarkalske vinkel, giver det god mening først at adskille to store varianter af den afrikanske familie: Et undersystem på vestkysten med en bemærkelsesværdig, intraægteskabelig kvindelig socioøkonomisk afhængighed, og en yderst patriarkalsk variant i sydøst, hvortil man eventuelt kan føje det vest-centrale muslimske savannebælte. Imellem de to kan vi placere det matrilineære område i Centralafrika. Ved den patriarkalske udkant har vi de kvindefyldte muslimske befolkninger ved Afrikas Horn, som snører de kvindelige kønsorganer til for at forhindre samleje.

I det afrikanske familiesystem ser man desuden: At der er stor respekt for alderdommen og for ældre og forfædre, at overgangsriter til voksenalderen betragtes som uhyre vigtige, og at rettigheder og solidaritet typisk er forbundet med bestemte aldersklasser. Fertilitet anses for at være et af de vigtigste mål med livet, og tilsyneladende i en bredere og mere generel forstand end den klassiske konfucianske understregning af, at man ikke må lade slægten uddø. Polygyni som massepraksis er også enestående for den afrikanske familie og har at gøre med, at kvinden ikke bare har en meget vigtig rolle som mor, men også som arbejdskraft i marken. Der er et fravær af moralsk seksuel askese, men mange, vidt forskellige kontekstualiseringer af både førægteskabelig og udenomsægteskabelig sex. Der er en rodfæstet tro på, at manden er overhoved, men den kan optræde på mange forskellige måder og slækkes ofte af løse ægteskabelige bånd.

De to mellemliggende og ligeledes vigtige familiesystemer er:

A. Det (religiøst mangfoldige) *sydøstasiatiske* familiemønster, som går fra Sri Lanka til Filippinerne, og kan opdeles i buddhistiske, muslimske, kristne og sågar konfucianske varianter. Her mødes buddhistiske familiers sorgløshed og malajiske skikke, hvilket har resulteret i en opblødning af andre eurasiske familienormers strenghed. Det kommer fx til udtryk i tosidede slægtsbånd, større frihed mht. ægteskab, både hvad angår valg af partner og, blandt muslimske malajer, mulighed for skilsmisse.

B. De todelte *kreolske* familiesystemer udspringer af det kristne europæiske patriarkats socioøkonomiske historie, hvor man har drevet plantager, miner og landejendomme med hjælp fra afrikanske slaver eller indiske tjenestefolk: Et todelte familiesystem, som er blevet levende, om end temmelig nostalgisk beskrevet af Gilberto Freyre (der primært refererer til det nordøstlige Brasi-

lien). Ved siden af den strengt patriarkalske, regerende højkultur har det frembragt et uformelt macho- og matrifokalt familiemønster for sorte, mulatter, mestitser og indianere (der var blevet rykket op fra deres oprindelige egn). Især i Vestindien udviklede uformelle seksuelle forhold til sig en almindelig livsstil.

Familier befinder sig selvfølgelig forskellige steder eller på forskellige trin, hvad social status angår, og familiemedlemmer opfører sig derfor forskelligt. Min undersøgelse beskæftiger sig dog primært med familiesystemernes institutionelle kerne, og kun sekundært med deres grænseflade. Kernen er tilsyneladende ikke klassebestemt inden for de forskellige familiesystemer, men der er dog undtagelser, som bestemt ikke er uvæsentlige: Generelt er normsystemet mere strengt i en jordbesiddende familie end i en ikke-jordbesiddende familie. Men når man ser bort fra perioder med krampagtige ændringer, virker det som om det vigtigste klasseskel, hvad familieliv angår, typisk er skellet mellem en usund, uuddannet underklasse og andre geografiske eller socialt perifere klasser på den ene side, og alt fra overklassen til den "respektable" arbejderklasse på den anden. Seksuelle normer er derimod typisk fordelt på en anden måde: Overklassen og underklassen er mere tolerante end de mellemliggende klasser.

Global historie er hverken universalistisk, i den forstand at den kan præsentere universelle tendenser, eller summen af nationale fortællinger. En global analyse betyder i modsætning til en universalistisk, at man er opmærksom på de mange forskellige lokale eller nationale veje og vildveje. En global analyse adskiller sig både fra evolutionær universalisme og fra tværnationale og tværkulturelle sammenligninger ved at være lige opmærksom på omskiftelighed, forbindelser og interkommunikation. Som analytisk samlende for den globale tilgang har jeg brugt mine tidligere sondringer mellem (fire basale) forskellige veje til og igennem moderniteten – eftersom det intergenerationelle aspekt af familien befinder sig i orkanens øje, både hvad angår moderniteten og anti-moderniteten. De fire veje er: Den endogent europæiske, hvor både modernitetens og antimodernitetens kræfter var interne; den Nye Verden, hvor bosætterne definerede sig selv som kolonister over for den præmoderne indfødte, der blev set som en ekstern Anden, og hvor bosætterne var i opposition til deres hjemlandes traditionalisme; den koloniale zone, hvortil moderniteten ankom udefra, fra geværløbet, men senere vendte sig mod de koloniale erobrere; og endelig de lande, hvor der er foregået en reaktiv modernisering, hvor en del af den udefra truede elite selektivt har importeret modernitet fra udlandet.

Et andet værktøj til global analyse, som er blevet benyttet i undersøgelsen, har været en gruppe af forskellige globale processer, især globale informationsstrømme og globale institutionelle forviklinger.

Den historiske tilgang betyder, at tidsaksen, fra 1900 til 2000 – inkl. nogle tilbageblik på den europæiske middelalder og nogle bud på det 21. århund-

rede – er i forgrunden som analytisk struktur, og at der bliver fortalt en historie, selvom hverken mine evner eller min ambition er på højde med de store narrative historikeres.

I en sammenfattende undersøgelse, som dækker alle de store verdensdele i et århundrede, er man nødt til at bruge både primære og sekundære kilder. Primærkilder optræder som regel i en ud af fem mulige former. De vigtigste er de grundlæggende kilder til normativitet, religiøse og etiske doktriner, regler og love (her har den tyske retsforskning frembragt nogle uvurderlige internationale samlinger) og afgørende domme, der har skabt præcedens. Derudover er der politiske dokumenter, optegnelser fra parlamenter og organisationer, partsindlæg, resolutioner og erklæringer, som refererer til beslutningsprocesser. Primærkilder til konkret familieliv er for det tredje officielle statistikker for befolkning, husstande og familier og for det fjerde undersøgelser af forskellig oprindelse. Her er den gruppe af undersøgelser om hhv. sundhed og fertilitet og demografi og fertilitet i udviklingslande, som er tilgængelig via Macro International, særligt nyttig, fordi der er så få andre kilder fra mange af de lande. Endelig er der også blevet kigget på forskellige former for mere personlige og lokale kilder, fx. dagbøger, selvbiografier og ægteskabsannoncer og familienotitser i aviser. Sekundærkilder spænder fra antropologi og demografi til rets- og kulturhistorie.

Resultater: Mønstre i ændringer af familiestrukturen

Der er sket ændringer i det moderne familieliv parallelt med, at de forskellige samfund har fundet vej til moderniteten. Man kan starte med at spore ændringernes historie ved at se på stemmerettens historie. I Europa har ændringerne været endogene og er udsprunget af langstrakte og principrelaterede, interne sociale konflikter. I de Nye Verdenser er ændringerne markeret af brud med/afhængighed af europæiske familienormer og af konflikterne mellem bosætterne på den ene side og de indfødte og de importerede slaver eller stavnsbundne arbejdere og deres efterkommere på den anden. Forsøg på at ændre familiemønstrene i kolonizonen er blevet hæmmet af kløften mellem den eksogene, moderne stat og det besejrede, men overlevende hjemlige samfund og af det faktum, at forsøgene har fundet sted i den koloniskabte retslige pluralismes komplekse kontekst og i omskiftelige, eksterne forviklinger med kreditorer, donorer og rådgivere. I lande med reaktiv modernisering blev forskellige aspekter af patriarkatet og kvindediskrimination set som kendetegnende for national svaghed og tilbageståenhed. Ovenfra blev der installeret energiske og somme tider dramatiske institutionelle ændringer – spændende fra radikale til moderniseret neokonservative – men det tog som regel lang tid, før ændringerne var rodfæstede blandt menigmand.

Mønstrene for patriarkatet og fertiliteten har begge ændret sig i tre bølger. Der er betydelige overlap, som tilsyneladende skyldes nogle af de samme årsager og forbundne årsagskæder, men patriarkat og fertilitet har samtidig hver

deres karakteristiske dynamik. Bølgerne har formet sig forskelligt, men deres globale centre har været fælles.

Den første bølge af ændringer i den moderne familie, 1880'erne til 1920'erne

Den første store bølge af forandringer, hvor man kan observere faldende fødselsrater og indgreb i patriarkens rettigheder, begyndte i den sidste fjerdedel af det 19. århundrede. Visse europæiske elitegrupper var dog begyndt at udøve børnebegrænsning i det 17. århundrede, og visse urbane patriciersamfund, fx Geneve, var begyndt endnu tidligere. I Frankrig og USA var familieplanlægning også begyndt at blive udbredt på et bredere niveau i de første årtier af det 19. århundrede. I starten af 1920'erne var den faldende fertilitet et faktum over det meste af Europa og i de europæiske kolonier. Men ikke andre steder, undtagen muligvis i Japan.

Lempelserne af det patriarkalske system var endnu mere begrænsede. Den franske revolution efterlod sig et par vedholdende positive tendenser, og den amerikanske revolution medførte også nogle fremskridt for kvinders rettigheder i midten af 1800-tallet. I sidste halvdel af det 19. århundrede fik gifte kvinder ejendomsret og retsevne i angelsaksisk og tysk lovgivning, hvilket muslimske kvinder hele tiden havde haft. I modsætning til spredningen af prævention var der tale om meget beskedne ændringer i den institutionelle magtfordeling, undtagen for nogle få kvinder, der boede i byer og selv havde ejendom. Fysisk afstraffelse af hustruen blev forbudt i Skandinavien og andre vesteuropæiske lande, og børn fik en vis retslig beskyttelse mod grusomme eller forsømmelige forældre.

Men fra omkring 1910 kom de første gennembrud i den lange og svære proces, det var at demontere den ældgamle institution: Patriarkatet. Selvom gennembruddene faldt sammen i tid, var der ingen sammenhæng imellem dem. Det ene skete igennem en fredelig, parlamentarisk proces i Skandinavien, det andet i forbindelse med bolsjevikkernes revolution i Rusland. De reformivrige skandinaver, som havde forberedt trækket siden før krigen, og de revolutionære russere proklamerede på hver deres måde, at ægteskab og familie burde være baseret på lige rettigheder mellem mand og kone, og at ægteskab var de tos beslutning alene. Forældre havde ingen ret til at blande sig.

Pionererne, som stort set var ukendte, selv i deres hjemlande, var en gruppe juraprofessorer i Den Skandinaviske Familieretskommission, som de skandinaviske regeringer havde nedsat og stillet til opgave at reformere familiegelovgivningen. Den lille gruppe mandlige akademikere, som i den sidste halvdel af deres arbejdsperiode blev udvidet med en kvindelig repræsentant fra hvert af de skandinaviske lande, kom fra tungt konservative juridiske fakulteter. Der var et par opvakte liberale iblandt dem, men deres idéer opstod ikke ud af det blå. Den forende danske jurist i årtierne omkring 1900, Carl Goos, var

inspireret af Mills tanker om kvinders rettigheder og var i begyndelsen af sin karriere med i den kulturradikale kreds omkring Brandes-brødrene, men i 1890'erne blev han minister i en konservativ regering.

Juristerne handlede ikke i et socialt vakuum, selvom den overordnede kontekst ikke var politiseret, hvilket gjorde det nemmere at trænge igennem, for konservatismen stod stærkt. Der var, især i Danmark og Norge, indflydelsesrige og velformulerede kvindebevægelser, som krævede reform. De reformivrige var også heldige på den måde, at de lutheranske, skandinaviske statskirker anerkendte statens suverænitét i ægteskabsanliggender, fordi ægteskab var "en verdslig institution" (Luther). Det kirkelige hierarki var desuden ved at gennemgå en reform hen imod modernisering og liberalisering (mest tydeligt i Sverige).

Resultatet af diskussionerne i komitéen, som var blevet nedsat i 1909, var, at man foreslog en individualistisk og eksplicit ligestillende definition af ægteskab. Det første fik sit mest direkte udtryk i begrebet skilsmisse ved fælles overenskomst. Den ene ægtefælle behøvede ikke at have forbrudt sig mod den anden, for at de kunne blive skilt. Det princip blev inkorporeret i norsk lov i 1909, og den mere generelle idé om, at ægteskab skulle være til ægtefællernes eget bedste, blev udlagt i love om indgåelse og opløsning af ægteskab: I 1915 i Sverige, i 1918 i Norge, i 1922 i Danmark og endelig i 1929 i Finland, der var et storhertugdømme under Rusland og derfor ikke havde været med i komitéen.

Det var Sverige, der havde taget initiativet til en koordinering af de skandinaviske landes reform af deres respektive familielove, og Sverige var også det første land, der implementerede komitéens forslag. De skiftende politiske konstellationer under reformprocessen understreger den brede, om ikke universelle konsensus bag reformen. Det nordiske initiativ var blevet taget af landets første liberale regering, som var beslægtet med de daværende regeringspartier i Danmark og Norge. Men regeringens lov om indgåelse af ægteskab blev i 1915 fremlagt af en højrefløjsregering, som var kommet til pga. en bitter politisk strid om oprustning, kongens status og international orientering. De svenske liberale og socialdemokrater kaldte den svenske regering anno 1915 for *borggårdsregeringen* efter en royalistisk demonstration til fordel for oprustning, som førte til, at de liberale mistede magten. Ikke desto mindre havde den nye regering ingen kvaler ved at fortsætte liberaliseringen af familielovgivningen, som altså omfattede skilsmisse ved fælles overenskomst, dog med et par obligatoriske bremsere i form af separation og mægling og omhyggelige forholdsregler, der skulle sikre kvinder underholdsbidrag efter separation og skilsmisse. Retten skulle afgøre hvem af forældrene, børnene skulle bo hos (*vårdnad*), og det var underforstået, at afgørelsen skulle tage mest hensyn til børnenes tarv. Den konservative justitsminister gik imod det officielle lovråd med et forslag om, at i sager, hvor moderen fik tilkendt barnet, skulle hun også have tilkendt den retslige og økonomiske forældremyndighed (*förmynderskap*).

De mest højreorienterede var imod forslaget, men kunne ikke for alvor true

loven. Selv i førstekammeret, der var valgt med høj formuegrænse, blev den vedtaget med 83 stemmer mod 51.

Seks uger efter den russiske revolution, mens borgerkrigen rasede, udstedte folkerepublikkens kommissær en forordning, der tillod skilsmisse ved fælles overenskomst. Cirka samtidig (20. december 1917) etablerede man institutionen "borgerligt ægteskab" og offentlige kontorer til det formål. I oktober 1918 kom en fuldstændig familielovgivning, der konsekvent understregede ligheden mellem mand og kone, inkl. frit valg af efternavn og fælles forældremyndighed. Der blev også indført ligeløn, og i 1922 gav Jordloven mænd og kvinder lige retlig adgang. Man fremtvang et sociopolitisk sprog, som var kønsneutralt. Abort blev lovligt i november 1920. I 1926 gav den russiske familielov de facto-ægteskaber (samboende) samme retsstatus som officielt indgåede ægteskaber, inkl. ret til underholdsbidrag og børnebidrag, hvis forholdet gik i stykker.

Ved slutningen af den første bølge af ændringer, i kølvandet på 1. Verdenskrig, var patriarkens rettigheder i de angelsaksiske lande blevet udhulet på nogle væsentlige områder. I det romanske Europa var der kun sket få ændringer, mens Tyrkiet havde gennemgået en markant reform: Hanafi-skolens patriarkat blev officielt erstattet med moderat patriarkalsk, moderne svejtsisk familielovgivning. Antipatriarkalske bevægelser begyndte så småt at røre på sig i Indien og Egypten, bevægelser som i Japan og i Sydamerika gik tilbage til bølgens begyndelse. Den mexicanske revolution ændrede nogle af de officielle familienormer (kvinder fik dog ikke stemmeret), og i Kina blev patriarkatet, som alt andet, udfordret, da kejserriget faldt. Uofficielt hang man dog ved mange af de gamle traditioner, fordi man ikke blev konfronteret med alternative institutionsformer. Man gik dog gradvist væk fra at snøre pigers fødder.

Bølgen af børnebegrænsning startede i Europa i 1880'erne og skyldede hen over hele kontinentet i de følgende årtier, på tværs af forskellige grader af uddannelse, urbanisering, industrialisering og spædbarnsdødelighed. I 1903 havde næsten halvdelen af alle de europæiske provinser oplevet et fald i børnefødsler inden for ægteskabet på mindst 10 %. I starten af 1920'erne kunne tendensen observeres helt fra Irland til den europæiske del af Rusland. På landsplan faldt fødselstallet (samlet antal børn per gift kvinde) i Danmark fra 7,1 til 6,0 mellem 1895-1900 og 1906-15, og i Sverige fra 7,0 til 5,8 mellem 1901-10 og 1911-20. En lignende udvikling fandt sted i de relativt nye europæiske bosættelser i udlandet, også i Sydamerika (Argentina, Uruguay og, med nogen forsinkelse, Chile). Efter Frankrig var USA pioner, hvad angik udbredelsen af børnebegrænsning, mens Canada haltede lidt bagefter blandt de udvandrede europæiske familier. Der er ikke observeret nye tendenser andre steder.

Man kan evt. medregne Japan i den første børnebegrænsningsbølge, ved dennes slutning. Den samlede japanske fødselsrate faldt fra 5,4 til 4,8 imellem 1920 og 1930.

Kort sagt: Man kan se den første, store ændring af familiemonsteret i den

sidste fjerdedel af det 19. og den første fjerdedel af det 20. århundrede, med centrum i Europa. Verden over hørtes der kritik af patriarkatet omkring århundredeskiftet, inspireret af europæisk/nordamerikansk kolonimagt og intern feminisme. Der er berømte intellektuelle eksempler i Japan, Kina, Siam og Egypten og endnu tidligere i det erobrede Indien. Det blev hævdet, at landenes svaghed over for den euro-amerikanske trussel bl.a. skyldtes kvindernes underordnede stilling, for deres status betød, at de opdrog svage mænd. Men institutionelle ændringer uden for Europa var sjældne.

Den nye familielov i Japan (fra 1898) endte efter en lang polemik som en grundlæggende sikring af samuraipatriarkatet som national norm, med lidt moderne fernis lagt hen over. Uden for bosættelserne var den udbredte kolonialismes påvirkning af familiemonstre langt mere beskeden. Mere eller mindre tvungent arbejde og dyrkning af koloniherrernes afgrøder svækkede familieinstitutionerne i visse områder, men stadig kun pletvis. Koloniernes love, der rummede løfter om alternative kristne måder at indrette familien på, og som skulle bakke det mere og mere udbredte missionærarbejde op, var ikke tillokkende. Men de indvarslede den retslige pluralisme og den kløft, som har været kendetegnede for de tidligere kolonier lige siden: Mellem en eksternt orienteret stat og dens forordninger på den ene side, og det hjemlige samfund og de traditionelle love på den anden.

Inden for Europa, Nord- og Sydamerika, Oceanien, Skandinavien og det bolsjevistiske Rusland stod den grundlæggende lighed imellem kønnene og børns udvidede rettigheder i lang tid alene som isolerede fremskridt.

Den anden bølge, i kølvandet på 2. Verdenskrig

Den anden bølge må vi her betragte som en kort en af slagsen, selvom den tidsmæssige *coupure* er en smule tilfældig. Hvad der her bliver benævnt som en anden og en tredje bølge kan også betragtes som én samlet, anden bølge. Men for mig har det været mere bekvemt at adskille dem, fordi ændringerne i de to perioder har klart forskellige centre og dynamik, selvom de er tæt på hinanden tidsmæssigt.

Den anden bølge foregik i tiden efter 2. Verdenskrig, hvor der skete en ændring i samtidens familieinstitution. De fleste ændringer foregik i Østasien. Der opstod institutionelle brud med patriarkatet i Japan under den amerikanske besættelse, og de kom konkret til udtryk i en ny forfatning og en ny familielov, begge fra 1947. Et lignende brud blev fremprovokeret af den kommunistiske revolution i Kina. Den allerførste revolutionære, institutionelle ændring – ud over den kommunistiske magtovertagelse – var Ægteskabsloven fra maj 1950. Selvfølgelig blev patriarkatet ikke udryddet med ét slag hverken i Kina eller Japan. I begge lande blev frit ægteskabsvalg først en udbredt mulighed for de årgange, der blev født efter krigen. Men man må ikke forledes til at tro, at lovgivningen ikke var alvorligt ment i de lande. Den blev bakket 100 % op af efterkrigsregeringerne, og i Kina, hvor patriarkatet var mest rodfæstet, var den

målet for adskillige politiske massemobiliseringskampagner.

Efter krigen tog japanerne tilflugt til en grundig udbredelse af børnebegrænsning, først igennem et enormt antal lovlige aborter. Fødselsraten faldt fra 4,3 til 3,0 mellem 1949 og 1952. Ti år senere fulgte Taiwan efter.

Uden for Østasien var det eneste område, hvor der skete væsentlige institutionelle ændringer efter 2. Verdenskrig, Østeuropa. Det skyldtes de lokale kommunister, der pludselig kom til magten efter den Røde Hærs sejr. Der skulle komme til at gå mange år, før der kom noget konkret ud af reformpotentiallet i Tysklands og Italiens familiemæssigt tvetydige, post-fascistiske forfatninger. Det uafhængige Indiens forfatning havde principielt sikret lige rettigheder, men sydasiatiske familieforhold ændrede sig ikke synderligt af den grund. Det samme gjaldt for den radikale formulering i FN's menneskerettighedserklæring, som fastslog retten til frit valg af ægtefælle. I mange amerikanske stater var det stadig forbudt at gifte sig på tværs af racer, og race-definitionerne var strengere og mere ubøjelige end de Nürnberg-love, der havde forbudt jødisk-tyske ægteskaber. I Latinamerika var familien domineret af den stærkt patriarkalske napoleoniske tradition, men i dele af Vestindien begyndte børnebegrænsning så småt at dukke op.

Afrika var stort set uberørt af de to første bølger. Det alternativ, som kolonimagten havde tilbudt siden slutningen af det 19. århundrede: det kristne, monogame ægteskab, havde ikke haft den store tiltrækningskraft, ikke engang blandt de mange afrikanere, der var konverteret til kristendommen. Efter 2. Verdenskrig blev det frie valg af ægtefælle mere og mere globalt udbredt.

Den tredje bølge, sidste tredjedel af det 20. århundrede

Den tredje bølge af væsentlige ændringer i familiemønsteret havde sin storhedstid omkring 1970 og var den første med global rækkevidde. Den fratog patriarkatet dets legitimitet, helt eller delvis, og lovliggjorde børnebegrænsning næsten overalt. Afrika var nu med i forandringsprocessen, primært det sydlige og østlige Afrika, men i midten af 1990'erne også den vestlige del. Den traditionelle socialisering af ungdommen igennem indvielsesritualer var ved at falde fra hinanden, og den økonomiske krise i den sidste fjerdedel af århundredet svækkede de bånd, som knyttede familiemedlemmerne sammen. Der skete nogle retslige-institutionelle ændringer, som til en vis grad endda blev implementeret, fx. arveret til enker og døtre. Zimbabwes lov om myndighedsalder fra 1982 var skelsættende. Den tilkendte kvinder og mænd over 18 år fuld retsevne, hvilket i realiteten også betød frit valg af ægtefælle, fordi der ikke var tradition for teenageægteskaber. Det demokratiske Sydafrikas nye forfatning lagde stor vægt på kønnenes ligestilling og lige rettigheder for homoseksuelle.

I Vesteuropa og Nordamerika toppede bølgen i 1970'erne. I det romanske Europa – sidst i 1980'erne, hvor diktaturerne i mange dele af Latinamerika også smuldrede – blev den napoleoniske familierets patriarkalske *chef de fa-*

mille endelig afskaffet. Det startede i selve Frankrig i 1970. I 1976 fik den vesttyske lovgivende forsamling, hvor der nu var et socialdemokratisk-liberalt flertal, langt om længe taget sig sammen til at vedtage en ikke-diskriminerende ægteskabslov, hvilket forfatningsdomstolen havde opfordret til siden 1953. I USA erklærede den amerikanske højesteret i 1967, at den racediskriminerende ægteskabslovgivning var i strid med forfatningen (*Loving vs. Virginia*), og ægtemandens sanktionsret, som var en faktor i mange staters love (31 i 1970), blev alvorligt undermineret af den amerikanske højesteret i 1976 (i sagen *Planned Parenthood of Central Missouri vs. Danforth*). Retten fandt, at den mandlige ægtefælles påkrævede samtykke til abort var forfatningsstridig. I modsætning til fiaskoen i 1923 vedtog Kongressen i 1972 en forfatningsændring, der sikrede lige rettigheder for alle – men senere gik det alligevel galt, fordi for få stater ratificerede ændringen.

Det globale børnetal dykkede i 1970'erne. Kina indførte en politik for børnebegrænsning i 1971, som kunne aflæses i statistikkerne næsten med det samme. I 1979 eskalerede loven til en et-barns-politik, som aldrig er blevet fulgt 100 %, men som har bragt den kinesiske fødselsrate ned under reproduktionsraten. Efter to årtier med mislykkede forsøg på børnebegrænsning i Indien, begyndte fødselsraterne at falde fra midt i 1970'erne. I Latinamerika begyndte fødselsraten i de store lande, Brasilien og Mexico, at falde i 1970'erne. Den offentlige mening om børnebegrænsning rundt om i verden ændrede sig fra udbredt skepsis til accept imellem FN's to konferencer om befolkningstal i hhv. Bukarest i 1974 og Mexico i 1984. I 1980'erne begyndte man at kunne se forskel i Afrika syd for Sahara, i Zimbabwe og Kenya. Sidst i 80'erne blev børnebegrænsning officiel politik i Nigeria, og den relevante politik og praksis begyndte gradvist at spredes langs den afrikanske vestkyst i 1990'erne.

I Europa, hvor fødselsraten igen var steget markant pga. ægteskabets opblomstring (se nedenfor), styrtdykkede raterne til under reproduktionsniveauet efter 1970, først i Centraleuropa og de nordiske lande, og snart efter i resten af Nordvesteuropa, og til sidst i Sydeuropa i første halvdel af 1980'erne og i Østeuropa efter kommunismens fald.

Ægteskabet og den seksuelle orden

Ægteskabet og den seksuelle orden har ikke fulgt de samme bølgebevægelser som patriarkatet og fertiliteten. I stedet kan man pege på nogle afgrænsede regionale processer og en udbredt, men (endnu ikke) universel seksuel revolution i sidste tredjedel af det forrige århundrede.

En af de regionale processer, som er afgrænset i både tid og rum, er det stigende antal ægteskaber og den faldende gennemsnitsalder ved indgåelse af ægteskab i Vesteuropa og de angelsaksisk dominerede bosættelser uden for Europa i den midterste tredjedel af det 20. århundrede. En del af processen, som dog var begyndt tidligere, var det faldende antal fødsler uden for ægteskab. Mængden af "illegitime" børn per ugift kvinde mellem 15 og 44 år nåede

sit historisk laveste niveau i 1960'erne i Frankrig, Tyskland og Italien, og i 1930'erne i Holland og Sverige.

Den mellemste tredjedel af det 20. århundrede er Ægteskabets Tidsalder i moderne vesteuropæisk historie. Ikke siden midten af 1700-tallet i Frankrig, siden starten af 1700-tallet i Sverige, siden 1700-tallet i Danmark og Norge og midten af 1500-tallet i England har en så stor en del af befolkningen indgået ægteskab.

Ændringen var pludselig og dramatisk. De generationer, der blev født i 1930'erne eller starten af 1940'erne – i England og Italien årgang 1955 – var det moderne Europas mest gifte generation og også den, der opnåede de længste ægteskaber og var gift størstedelen af deres liv. Men de svenske fødselsårgange efter 1955 havde den laveste ægteskabsprocent i landets statistiske historie. I andre lande skete det samme for årgang 1960 og frem.

Dramaet kan måske bedst illustreres vha. sandsynligheder. I England og Wales var sandsynligheden for, at en kvinde på 49 år var gift, 82 % i 1900-02, 84 % i 1931-35, 95 % i 1948-55 og 96 %, det højeste nogensinde, i 1956-71. Derefter falder sandsynligheden dramatisk, til 92 % i 1976, 84 % i 1986 og 69 % i 1995.

Men effekten af ægteskabsboomet kan stadig mærkes, for de generationer fylder stadig meget i vore dages befolkninger. I Sverige i 2000 var der stadig færre ugifte over 15 år, 38 %, end i 1900, hvor tallet var 41 %, eller 1940, hvor det var 39 %. Med andre ord: Vesteuropa i 1990'erne var stadig ved at tilnærme sig det mønster af næsten universelt ægteskab, som kendetegner resten af verden. Det lykkedes dog aldrig helt for Europa.

Sandsynligheden for, at en kinesisk kvinde på 50 år var gift kan sammenlignes med valgresultaterne for diktatoriske folkeafstemninger: I 1970'erne og 1980'erne svingede sandsynligheden mellem 99,21 % og 99,91 %.

Ægteskabsboomet i det 20. århundrede påvirkede også Latinamerika, i hvert fald fra starten af 1950'erne og fremefter, især i Vestindien, hvor der havde været tradition for en høj forekomst af papirløse forhold.

I Afrika og Asien var det umuligt at få ægteskabsprocenten til at stige, eftersom praktisk taget alle blev gift i forvejen, især kvinder. Hen imod slutningen af forrige århundrede kan man registrere en vis nedgang fra de nærmest 100 % i Sydafrika, hvor ægteskabsprocenten nu ligger på niveau med den skandinaviske. Man kan ligeledes registrere en nedgang, om end den er mindre synlig, i Sydøstasien og Japan, især i millionbyer som Bangkok og Tokyo. I Vietnam fik de kvinder, der var født i 1950'erne, ikke mulighed for at gifte sig i samme tal som deres forældre (næsten 100 %) pga. de mange ofre for krigen mod USA. Ved slutningen af forrige århundrede var ti procent af den generation aldrig blevet gift, hvilket er et ekstremt højt tal for Asien.

Men til trods for de ændringer, der foregik i anden halvdel af det 20. århundrede, skal man stadig huske, at ved årtusindeskiftet blev ni tiendedele af alle verdens kvinder gift, mens de var i den fødedygtige alder – undtagen de

vestindiske.³ (I Sverige er tallet otte ud af ti). I EU som helhed var 78 % af den kvindelige del af årgang 1964 gift i 2001. Det er lidt flere end den procent af svenske kvinder, som i 1930 blev gift, mens de var i den fødedygtige alder.

En seksuel revolution

Den tredje bølge af ændringer i patriarkatet og fødselstallet blev ledsaget af en seksuel revolution, som dog ikke var lige så udbredt, selvom den blev voldsomt eksponeret af underholdningsindustrien. I Storbritannien faldt den gennemsnitlige alder for første samleje fra 21 år for kvinder født i 1930'erne og 1940'erne til 17 år for kvinder født mellem 1966 og 1975, hvor et væsentligt mindretal endda var seksuelt aktiv for den kriminelle lavalder på 16 år. I de amerikanske storbyer havde 30 % af de 15-19-årige piger haft samleje i 1971, og 50 % i 1979. I en landsdækkende undersøgelse fra starten af 1990'erne havde 53 % af de amerikanske kvinder, der var født mellem 1953 og 1974, haft samleje, før de var fyldt 18. I Finland havde mellem seks og ni procent af kvinder født mellem 1933 og 1942 haft samleje, før de var fyldt 18 – blandt dem, der var født efter 1972, var tallet 55-60 %. Mellem en fjerdedel og en femtedel havde haft samleje, før de var fyldt 16. I Sverige er piger i gennemsnit 16 år, når de har deres seksuelle debut, og det gennemsnit er tilsyneladende gældende for de generationer af kvinder, der er født fra slutningen af 1950'erne og frem.

I Japan kom ændringerne noget senere, primært i 1980'erne og starten af 1990'erne. I 1974 havde 11 % af de japanske kvindelige studerende haft samleje, i 1986 var det 26 % og i 1995 43 %. I Kina havde til gengæld kun 6 % af de kvindelige universitetsstuderende seksuelle erfaringer i 1989/90, og på fire universiteter i Egypten i 1996 var det kun 3 %. Det virker som om den blomstrende sexindustri, især i Sydøstasien, kan kædes til nogle præmoderne familiemønstre og seksuelle forhold i regionen, og til den udenlandske efterspørgsels politiske økonomi.

Seksualitet er en vigtig del af den folkelige kultur i Latinamerika, men begynder tilsyneladende senere i livet, end det nu er tilfældet i Vesteuropa og Nordamerika. Ifølge demografiske og helbredsrelaterede undersøgelser fra midten til slutningen af 1990'erne havde ca. hver tredje pige mellem 15 og 19 år haft samleje, og gennemsnitsalderen for den seksuelle debut var 18 eller 19.

Afrika syd for Sahara udgør en kompleks mosaik af forskellige former for seksuel praksis. Piger bliver som regel seksuelt aktive tidligt, ved 16- eller 17-årsalderen, men stopper også tidligt. Det er umuligt at gøre rede for de forskellige mønstre i en kort gennemgang. Massepolygyni, der især er udbredt i Vestafrika, men er en klassisk afrikansk skik, har affødt en omfattende, fortrinsvis mandlig promiskuitet, som er blevet desto mere almindelig pga. de udbredte regler om kvindelig seksuel afholdenhed under graviditet og i lange perioder efter en fødsel, op til tre år. I starten af 1970'erne var to tredjedele af kvinderne i den vigtige nigerianske by Ibadan seksuelt utilgængelige for deres mænd pga. de regler.

En anden tradition, brudeprisen eller de ydelser, som gommens familie giver brudens, har i mange byområder udviklet sig til et markant mønster for iscenesatte seksuelle forhold, "golddigger"-piger eller yngre kvinder med "sugar daddies", en seksuel udveksling, som har gode vilkår under den formelle økonomis tilsyneladende endeløse krise. Mange mænd har forladt deres hjemegn for at arbejde i fx miner i Sydafrika eller plantager på vestkysten, og det har udfordret de traditionelle seksuelle forhold, især i syd. Samtidig dominerer traditionelle mønstre, hvor piger bliver gift i teenagealderen, stadig mange steder i Afrika, fx. i savannebæltet og Etiopien, og det betyder en tidlig start på sexlivet inden for ægteskabet.

Lad mig give et par eksempler. Sexlivet på vestkysten, og også på en del af den lukkede savanne, begynder ret tidligt. På Elfenbenskysten i midten af 1990'erne havde næsten tre ud af fire piger mellem 15 og 19 år haft samleje, og to tredjedele på den muslimske savanne Mali. På Elfenbenskysten havde de fleste været ugifte, på Mali var det halvdelen. Man kan finde lignende mønstre i sydøst, fx. i Tanzania og Mozambique. Men i Nigeria, hvor halvdelen af de 15-19-årige piger havde haft deres seksuelle debut, før de blev 18, fandt de seksuelle handlinger typisk sted inden for ægteskabet. Det var i høj grad tilfældet i Senegal og Etiopien, og især Zimbabwe. Det katolske Rwanda, hvor man, efter afrikansk målestok, typisk gifter sig sent og med en betydelig sektor af "sædvane-forbindelser", havde den laveste forekomst af seksuelt aktive teenagere i Afrika, muligvis sammen med søsterrepublikken Burundi. 14 % af de 15-19-årige piger opgav, at de havde haft samleje, og heraf var langt de fleste gift.

I den anden ende af skalaen finder man Botswana, hvor 53 % af alle kvinder mellem 15 og 49 ikke var gift i 1985, men hvor 85 % af de ugifte havde haft samleje, hvilket er det højeste blandt alle de afrikanske og latinamerikanske/ vestindiske lande, der blev undersøgt omkring 1990. En stor del af mønsteret skyldes den socialt opslidende migration, som har bidraget til den enorme AIDS-katastrofe i Botswana, hvor virussen primært er blevet spredt, fordi ægtemænd har været utro.

Den seksuelle revolution skal ikke opfattes som en modsætning til ægteskabet. En friere og mere åben seksualitet har også beriget ægteskabet. Den traditionelt lave seksuelle aktivitet i asiatiske ægteskaber har for nylig vist tegn på at være stigende: Efter 1965 var der i Korea, Malaysia og Taiwan markant flere kvinder, der blev gravide inden for de første ti måneder af deres ægteskab. Den fremragende og virkelig fyldestgørende finske undersøgelse viser en væsentlig stigning i seksuel tilfredsstillelse og ægteskabelig harmoni mellem 1971 og 1992, hvor forskellen mellem mænds og kvinders påskønnelse af sex også forsvinder. En noget mindre omfattende svenske undersøgelse fra 1996 viser, sammenlignet med en tidligere undersøgelse fra 1967, en væsentlig stigning i samleje hyppigheden blandt folk over 40 år og, relativt set, også blandt folk over 50 og under 25.

Trods en stigning i det gennemsnitlige antal af seksualpartnere (fra 1,4 til 4,6 for svenske kvinder), er stigningen i udenomsægteskabelige affærer ganske lille. I 1996 havde seks procent af de gifte en affære, mod fire procent i 1967. Men hvis vi udskifter "ægteskab" med den skandinaviske opfattelse af et "fast forhold", stiger antallet af seksualpartnere i løbet af et år. 20 % af alle finske og 12 % af alle svenske mænd har i løbet af et år andre seksualpartnere end den, de er involveret i et fast forhold med. Det samme gælder hhv. 12 og 8 % af kvinderne. Forskellen mellem kønnene er bemærkelsesværdigt lille, især i Sverige.

Afstigmatiseringen af homoseksualitet har været en del af den seksuelle revolution. Alligevel er det stadig kun et lille mindretal, ca. 5 % af den seksuelt aktive befolkning, der har praktiseret nogen form for homoseksuel sex. Skandinaviske, amerikanske, britiske og franske undersøgelser fra begyndelsen og midten af 1990'erne viser alle det samme resultat.

Sex og sociale forhold

Hvad angår det sociale ritual for seksuelle forhold, er der sket tre store ændringer. Papirløse ægteskaber og uformelle seksuelle forhold er vendt tilbage til Europa og har også spredt sig til Nordamerika og Oceanien, hvilket også har medført flere børn uden for ægteskab. Det er dog stadig mindre udbredt end i Vestindien, inkl. Centralamerika. Sverige og Danmark var pionerer på området fra slutningen af 1960'erne. Det begyndte stort set som generalprøven på et ægteskab. I Skandinavien flyttede de unge tidligt hjemmefra, og i stedet for at gifte sig med det samme, prøvede de i en periode at bo sammen med deres kæreste uden at være gift. I modsætning til i Frankrig og andre dele af det kontinentale Europa udviklede det sig til en udbredt samlivsform, og en tredjedel af alle de par, der nu bor sammen, er ikke gift. I USA var det tilsvarende tal 6 % i 2000, men det dækker muligvis over en uvilje mod at afsløre, at man ikke er gift med sin samlever. Interessant nok ligner udbredelsen af den papirløse samlivsform i Sverige den store vækst i førægteskabelige forhold for halvandet hundrede år siden, som var mest markant i hovedstaden og land-områderne længst mod nord.

Siden starten af 1990'erne er mere end halvdelen af de svenske spædbørn blevet født uden for ægteskab, men kun 5 % har enlige mødre. I Frankrig og Storbritannien bliver ca. 40 % født af ugifte forældre, men her er én ud af ti enlig mor. I USA bliver en tredjedel født uden for ægteskab, og heraf har to tredjedele en sort mor. Det er næsten på linje med vestindiske forhold, som også blev registreret i Paraguay i 1920'erne.

For det andet er det igen blevet mere udbredt at bo alene: Fordi man gifter sig senere, bliver skilt og bor alene, inden man bliver gift igen eller bare flytter sammen med en ny, fordi man bor sammen uden nogensinde at gifte sig, og fordi flere enker lever meget længe og klarer sig selv. I 2000 boede én ud af otte amerikanere over 18 år alene. I Sverige boede næsten en ud af fire over 16 og

en ud af tre over 65 alene.

For det tredje er der de brudte ægteskaber, som førhen var aftagende på grund af den mindskede dødelighed. I Sverige var befolkningsandelen af tidligere gifte betydeligt højere i 1850-1950 end i 1750. Men andelen er steget kraftigt igen i den sidste tredjedel af det 20. århundrede på grund af skilsmisserne. I USA var der flere enkemænd end mandlige fraskilte indtil 1970'erne, og flere enker end kvindelige fraskilte indtil 1997.

Det er en interessant hyldelse til institutionen ægteskab, at homoseksuelle har krævet at få adgang til den. Igen har de skandinaviske lande været pionerer ved at muliggøre et juridisk gyldigt, ægteskabslignende partnerskab. Det er mere en symbolsk anerkendelse af seksuel ligestilling end det er en vigtig social institution. I 2001 havde 2.500 svenskere indgået registreret partnerskab siden den nye lov trådte i kraft 1. januar 1995.

Ændringernes struktur

Hvad angår de globale processer, der har ændret familiemønsteret, har der over lang tid været generelle tendenser hen imod mindre patriarkatet, flere papirløse ægteskaber, lavere fertilitet og formentligt mere sex, i hvert fald mere og tidligere sex før ægteskab. Men processerne har ikke fulgt den samme linje og har heller ikke formet sig som et sammenhængende udviklingsforløb, som den ene verdensdel efter den anden har købt billet til, når tiden var moden. Ægteskabsalderen, ægteskabsraten, fødselsraten, fødsler uden for ægteskab og skilsmisserne er faldet og steget. Der er sket en masse ændringer i løbet af meget korte perioder, som er blevet fulgt af perioder med gradvise ændringer eller tilsyneladende stilstand. Ændringer i resultat eller grænsedragninger, som fx fødselsrater og gennemsnitsalder for seksuel debut, er, ikke overraskende, foregået i et hurtigere tempo end ændringer af institutionelle strukturer.

Lande med meget forskellige socioøkonomiske rammer har somme tider gået side om side og oplevet de samme ændringsprocesser. Det gælder fx de internationale bølger hen imod børnebegrænsning – mens lande hvis politiske, økonomiske og familiemæssige systemer lå meget tæt op ad hinanden, som i Vesteuropa, somme tider har været to generationer fra hinanden, fx i forhold til at nedlægge patriarkalske institutioner. De globale institutioners hierarki har delvis ændret sig siden århundredets begyndelse.

Inden for den generelle kontekst, dvs. de tendenser, landene havde til fælles, er processerne uensartede og uregelmæssige. De rummer bl.a. afgrænsede regionale forandringer og viser ikke tydelige tegn på hverken sammenfald eller det modsatte. Jeg vil forsøge at underbygge denne brede konklusion med nogle tal for den familiemæssige dimension, som er nemmere at sammenligne end de fleste andre sekulære ændringer af fertiliteten.

Globalt set er fødselsratens historie i det 20. århundrede divergerende. Både i absolut og relativ forstand er spredningen større omkring år 2000 end 100 år tidligere. Men de absolutte forskelle var stadig større omkring midten af år-

Tabel 1. Fertilitet i større lande eller regioner 1896/1900-1995/2000
 Samlet fødselsrate: antal børn per kvinde.

	1896-1900	1950-55	1995-2000
Tyskland	5,0	2,4	1,3
USA	3,8	3,4	2,0
Rusland	7,1	2,9	1,2
Japan	5,4 (a)	2,8	1,4
Kina	5,5 (b)	6,0	1,8
Indien	5,8	6,0	3,3
Egypten	6,4 (c)	6,6	3,4
Latinamerika	5,9 (d)	5,9	2,7
Afrika syd for Sahara	6,0-6,5 (d)	6,0,-6,5 (d)	5,8

Bemærk: a. 1920. b. 22 provinser, 1929-31. c. 1937. d. Vurdering ud fra baglæns ekstrapolering.

Statistik:	Panel A: Afrika på 6,5 i 1900-1955		
	1896-1900	1950-55	1996-2000
Uvejet. Gennemsnit:	5,7	4,7	2,5
Standardafvigelse:	0,90	1,68	1,39
Variationskoefficient:	0,16	0,36	0,55
	Panel B: Afrika på 6,0 i 1900-1955		
	5,7	4,7	2,5
	0,87	1,63	1,39
	0,15	0,35	0,55
	Panel C: uden Afrika		
Gennemsnit	5,6	4,5	2,1
Standardafvigelse:	0,91	1,66	0,83
Variationskoefficient:	0,16	0,37	0,39

hundredet. Usikkerheden hvad angår Afrika påvirker ikke resultaternes soliditet, som man kan se på de tre statistiske fortegninger, der ledsager tabellen.

Svar på "hvorforspørgsmålene

Grundlinjen: Familiesystemerne

Den historiske ændringsproces udspringer af familiesystemerne, deres egenart og deres modstandskraft. I år 1900 var alle verdens familiesystemer patriarkalske i den betydning af ordet, som denne undersøgelse går ud fra. Men der var markante gradforskelle, især hvad angik fædres, bedstefædres og onklers rettigheder og magt, og graden af kvinders bevægelsesfrihed. Mænd anførte deres koner nærmest alle vegne – med et par meget specifikke matrilineære undtagelser – eller forlod dem, når de havde lyst, som det ofte var tilfældet i den kreolske verden. Men graden af kvindernes underkastelse varierede. Patriarkatet var mindst fremtrædende i de angelsaksiske kolonier, den folkelige (i modsætning til velbjergete) kreolsk-amerikanske kultur og det nordvestlige Europa. Den kinesiske variant af den østasiatiske familie havde den mest omfattende patriarkalske institution, hvis rygrad var forholdet mellem far og søn og sønlig kærlighed.

Tabel 2: Patriarkatet omkring 1900

-
1. *Ekstremt stærk*: Østasien: Kina.
  2. *Meget stærk*: Sydasien, Vestasien, Afrika. Vigtigste variant: Japan.
  3. *Stærk*: Afrikas vestkyst, Sydøstasien, Østeuropa.
  4. *Moderat stærk*: Det romanske Europa, Latinamerika og den velbjergete del af det kreolske Amerika.
  5. *Signifikant*: Angelsaksiske kolonier, størstedelen af det kreolske Amerika, Nordvesteuropa.
-

Bemærk: Inddelingen er baseret på et groft additivt indeks med tre grupper af variabler, hvoraf det ene refererer til forhold mellem forældre og barn (tre indikatorer), det andet til forhold mellem mand og kone (tre indikatorer), og det tredje til genusoffer (to indikatorer). Forskelle imellem regioner og klasser kan være svære at kategorisere, så grænserne imellem de forskellige grupperinger kan være elastiske.

Kilde: Forfatterens provisoriske data.

At få børn var det primære mål med familiedannelse, ifølge alle familiesystemers institutionelle normer. Overalt var metoderne til børnebegrænsning svære og usikre, men tre af familiesystemerne havde udtænkt metoder til børnebegrænsning endnu for den første massebølge skyllede hen over Europa: Ægteskabsplanlægning – dvs. at man med vilje forsinkede eller fremrykkede det alderstrin, hvor folk indgik ægteskab, hvilket også påvirkede den overordnede ægteskabsprocent – i Nordeuropa, og børnedrab i Kina og det nordlige Indien.

Familieinstitutioner udviste også forskellig grad af modstandsdygtighed. Vi kan betragte modstandsdygtigheden som et produkt af omfanget af den

normative optagethed af familien, som vi kan kalde familienormativiteten, og det pågældende værdisystems modstandskapacitet.

Omkring 1900 var familien centrum for de fleste af verdens værdisystemer. Hovedundtagelsen var buddhisme, som kun beskæftiger sig meget lidt med familiespørgsmål og familieritualer. Den protestantiske kristendom var generelt meget optaget af "familieværdier", men indeholdt også, især lutheranismen, modstridende opfattelser af de forskellige familiespørgsmåls vigtighed. Ægteskab var "en verdslig institution" (ifølge Luther) og derfor principielt underlagt verdslige forskrifter og ændringer. Den folkelige kreolske familiekultur var opstået uden for eller i periferien af de institutionaliserede værdisystemer og havde derfor selv en svag normativitet. Hvad familienormativitet angår, var modpolen islam, som havde en stor og detaljeret lovsamling til at regulere familielivet.

Værdisystemernes modstandsdygtighed varierede afhængigt af, hvordan deres organisationer var strukturerede og forbundne. Europæisk lutheransk, anglikansk og ortodoks kristendom og østasiatiske konfucianske og religiøse blandinger blev i høj grad identificeret med og var afhængig af staten. De var derfor meget sårbare over for ændringer af staten i form af reformer, revolutioner eller militære nederlag. I den anden ende af skalaen finder vi katolsk kristendom, som var inkarneret i en overstatslig, velhavende og disciplineret organisation med et enkelt verdensoverhoved, som var ufejlbarlig i trosspørgsmål. De andre værdisystemers modstandsdygtighed lå et sted imellem de to poler. Deres primære styrke var deres sociokulturelle rødder i de befolkninger, som deres tilhængere var en del af, suppleret af fragmentariske og ofte konkurrerende religiøse specialister, organisationer og hellige steder. Islam havde den fordel, at den kunne tilbyde et omfattende lovsystem. Til gengæld betød manglen på en selvstændig "kirke"-organisation, at de islamiske regler kunne tolkes og bøjes i utallige retninger.

Om en nedarvet værdi er levedygtig afhænger selvfølgelig ikke bare af dens styrke, men også af alternativerne. Traditionelle afrikanske, hinduistiske og islamiske værdier og normer er blevet reproduceret på trods af relativt svage eller letpåvirkelige institutioner, primært fordi rivaliserende moderne kræfter, frem for alt sekularisering og nationalistiske udviklingsideologier, ikke har formået at udkonkurrere dem.

Udviklingen i familiesystemernes patriarkalske struktur i det 20. århundrede førte til noget i retning af følgende:

Hvis man sammenligner med verdensbilledet i år 1900 har patriarkatet været nødt til at forføje sig andre steder hen. Kvinders og børns juridiske rettigheder er blevet udvidet i alle lande, og udbredelsen af uddannelse og lønarbejde har fremmet selvstændigheden. Dramatiske socioøkonomiske, politiske og kulturelle ændringer har undermineret fædres og andre mandlige myndigheders autoritet. Men det vigtigste ved det 20. århundredes ændring af patriarkatet er ikke den universelle tendens, men variationen, både hvad angår resultat og tidspunkt.

Ostasien er kommet den længste vej. Her er det konfucianske patriarkat og moderniseringen af den japanske samuraifamilie i 1898 blevet reduceret til kulturelle rester. Enorme kræfter, drevet af vold og nye sociale konstruktioner, var på spil, det kinesiske kejserdømmes fald og den kommunistiske revolution, bombeudelæggelsen af alle større japanske byer og den amerikanske besættelse, krigene, revolutionerne og Koreas og Vietnams økonomiske landvindinger.

Patriarkatet i betydningen et system, hvor forældre har en stærk indflydelse på deres børns valg af ægtefælle, hvor der er et tydeligt hierarki mellem mand og kone, og hvor døtre institutionelt har færre fordele end sønner, er stadig en væsentlig faktor i verden. Selvom der altid er individuelle og lokale undtagelser, lever mindst en tredjedel, formentlig ca. 40 % af verdens befolkning, i en form for patriarkat. Patriarkatet er stadig den dominerende familief orm i det sydlige og vestlige Asien, med tyrkiske modifikationer, i store dele af Centralasien, Nordafrika, det meste af Afrika syd for Sahara, undtagen Sydafrika, og den afrikanske vestkyst. Man finder også store markante patriarkalske mindretal i andre dele af verden, først og fremmest i de kinesiske landområder, de vietnamesiske landområder og andre indre dele af Sydøstasien, blandt albanere og serbere, blandt afroasiatiske indvandrere i Europa og i de tidligere kolonier, i de latinamerikanske Andes-regioner og blandt amerikanske mormoner. Men deres antal er enten relativt lille på verdensplan eller, som i Kina, umuligt at vurdere.

Post-patriarkalske samfund, hvor patriarkalske praksisser er blevet normativt afvigende, henvist til etniske, religiøse eller lokale enklaver, kan med rund hånd siges at omfatte hele Europa, visse dele af Balkan og de tyndt befolkede dele af Rusland, Nordamerika, Latinamerika undtagen dele af Andesbjergene, plus, med ekstra god vilje, Japan, Korea og Oceanien. Det vil sige: De i øjeblikket mest økonomisk udviklede dele af verden, sammen med deres nærmeste østeuropæiske og sydamerikanske naboer. Til sammen udgør de 30 % af verdens befolkning, hvilket er mindre end den tydeligt patriarkalske del. Det bør tilføjes, at der stadig ikke er økonomisk lighed mellem kønnene i nogle af de post-patriarkalske samfund. I de lande, hvor der er mindst forskel, fx. i Danmark, tjener kvinder mellem 25 og 54 år i gennemsnit knap 75 % af mændene, mens det i Tyskland og Storbritannien kun er 50 % af mændenes gennemsnitsløn.

Imellem de patriarkalske og de post-patriarkalske regioner og kulturer ligger den sidste tredjedel, som primært svarer til det meste af Kina og Sydøstasien, men også nyere overgangsområder som det sydlige Afrika og Tyrkiet, en del af den afrikanske vestkyst og dele af Andesbjergene. Her har forældre, og tit også andre slægtninge, et vægtigt ord at skulle have sagt i ægteskabsanliggender, der er markant forskel på kønnenes seksuelle rettigheder, og ægtemanden er typisk den dominerende figur i familien. Samtidig har unge mennesker og gifte kvinder en anerkendt selvstændighed, og et seksuelt forhold er

frem for alt en beslutning, der kun involverer det pågældende par.

Det lutheranske, og tidligt og hurtigt sekulariserede Skandinavien var på mange måder foregangsland for en ændring i familiestrukturen, men udgangspunktet var et relativt uudviklet og kun overfladisk rodfæstet patriarkat. De mest radikale og mest dramatiske ændringer har fundet sted i Østasien og Østeuropa.

Familieændringer i mikro- og makroperspektiv

Der er et rumligt paradoks i mønstrene i de familiemæssige ændringer, der er blevet kortlagt. De grundlæggende beslutninger og handlinger udføres af individer, par eller mindre grupper af slægtninge, som regel inden for hjemmets fire vægge. Ikke desto mindre havde mange af ændringerne i det forrige århundrede form af kontinentale – som fx de europæiske forandringer i fertilitet og ægteskabsprocent – eller interkontinentale bølger, som fx den tredje bølges oprør mod patriarkatet og de faldende fødselsrater. Samtidig skyldtes til dels, at der var opstået situationer, der mindede om hinanden. Det gjaldt økonomisk cyklus, uddannelse, krig, adgang til prævention. Men der var stadig store forskelle i den socioøkonomiske og kulturelle kontekst, og individer og familier var adskilte af nationale og regionale afgrænsninger uden den store personlige udveksling.

Hvad den tredje bølge af forandringer angår, var forbindelsen i høj grad fremkaldt af globale institutioner og globale bevægelser. FN's Kvindeår i 1975 og Kvindernes Årti 1975-1985 igangsatte en lavine af nationale undersøgelser, konferencer, organisationer og initiativer med fokus på forhold mellem kønnene. FN's internationale konferencer i Mexico, København og Nairobi, senere fulgt op i Beijing i 1995, blev mødested for titusinder af feministiske aktivister fra hele verden. Verdensbanken, nationale hjælpeorganisationer, velhavende private fonde, som fx Population Council, og efterhånden FN selv bidrog med statsomdelt prævention – en opfindelse, der opstod i kølvandet på 2. Verdenskrig – en interkontinental drivkraft, ekspertrådgivning og økonomiske resurser.

Den første, primært europæiske forandringsbølge havde ingen internationale sammenkædninger med samme synlighed og styrke. På mig virker det dog som om den kontinentale ændringsbølge blev båret frem af brede sociale og kulturelle oprørsbevægelser, der greb ind i hinanden, arbejderbevægelsen, sekulariseret liberalisme og ikke-fundamentalistisk protestantisme.

En undersøgelse af ændringer i familiestrukturen er også nødt til at tage hensyn til to tidsdimensioner. Den ene er datoerne for strukturelle billeder, der portrætterer regelmønstre og mønstre for opførelse eller endda forandrende begivenheder, kronologisk tid. Den anden dimension er levetid, individers og familiers livsforløb. Fx. var radikale begivenheder som den russiske og den kinesiske revolution og den amerikanske besættelse af Japan milepæle i øst-europæisk og østasiatisk familiehistorie, men nogle af de vigtigste nye regler

og muligheder blev kun fulgt og brugt af de generationer, der blev født efter at begivenhederne havde fundet sted.

Der opstår lignende tidsmæssige spørgsmål, når det gælder ikke-forandringer. Strukturelle undersøgelser af familier og husstande er ikke bare nødt til at være opmærksomme på kronologisk tid, men også på levetid og de cykler, familien eller husstanden gennemlever.

De institutionelle ændringsprocessers to faser

De lange processer, der går forud for sociale omdannelser, som har været centrum for makrosociologisk tænkning siden før-klassikerne i det 19. århundrede, og som William Goode (1963) brugte som forklarende variabler i sin mest imponerende, verdensomspændende undersøgelse af familiemønstre, industrialisering og urbanisering, har ikke, så vidt jeg kan se, kunnet stå alene som forklaringer på de processer, der fører til ændrede familiemønstre. Goode var selv opmærksom på de forandringsdynamikker for ændringer i familiemønstret, som lå uden for de processer. Patriarkalske kræfter, fertilitet og organisering af sex og ægteskab har ikke ændret sig i overensstemmelse med graden af industrialisering og urbanisering. Den funktionalistiske antagelse, som dominerede på Goodes tid, om et særligt slægtskab mellem industrialisering/urbanisering og en kernefamilie med amputerede bånd til andre familie-medlemmer, har vist sig at være historisk unøjagtig. Det 18. århundredes industrialisering i både Storbritannien og USA medførte faktisk en stigning i antallet af storfamilier, og i nutidens Kina, der er slået ind på kapitalismens vej, vokser antallet af storfamilier blandt den nye klasse af iværksættere.

På den anden side er det bemærkelsesværdigt, at de skandinaviske fortalere for en ændring af familieinstitutionen i starten af det 20. århundrede, hvoraf nogle var stolt bevidste om deres status som fortrop, grundlæggende og generelt betragtede deres forslag om ligestilling mellem kønnene som en afpasning af den retslige institution til nye sociale sammenhænge – sammenhænge som de dog typisk undlod at formulere indholdet af, bortset fra vage referencer til kvinders stærkere sociale stilling.

Med 40 års bagklogskab kan man sige, at Goode fokuserede for meget på økonomisk modernisering og var for lidt opmærksom på kultur - og først og fremmest på politik. Ikke desto mindre kan de epokegørende ændringer i familiemønstrene ikke adskilles fra de næsten lige så epokegørende ændringer i produktionsformen.

Hvis man vil forsøge at tage hensyn til både den enorme vægt af og manglen på kausal præcision i den økonomiske verdensrevolution, kan man prøve at betragte dybtgående institutionelle ændringer som en proces med to faser.

Først en forstyrrelse af den institutionelle ligevægt, en proces hvor en given social institution bliver destabiliseret, hvilket måske, måske ikke kan modvirkes med mekanismer, der genindsætter ligevægt og stabilitet. Dernæst kommer en fase med en ny institutionel drejning, hvor ændringen får en retning,

og hvor institutionen bliver omorganiseret. Hovedpointen er, at forholdet mellem forstyrrelse og omdirigering kan variere og er afhængig af forstyrrelsens grund og omfang, rebalancerings styrke, den nye institutionelle retnings hastighed og virkningsfuldhed.

På samme måde kan vi udlægge familiesystemernes sekulære kurs ved at lægge mærke til, hvordan ligevægten bliver forstyrret, om der er mekanismer til at afpasse eller genvinde ligevægten og den institutionelle ændrings retning. Nedenfor er en kort liste over variabler, som er fremkommet i forbindelse med min undersøgelse.

Forstyrrelser i den institutionelle ligevægt

Eksogene befolkningsændringer har en tendens til at afspore familiemønstre og familieadfærd. Teorien om den demografiske transition fokuserer på en eksogen nedgang i dødeligheden, den deraf følgende befolkningsstigning, som igen fører til lavere fødselstal. Den kobling lader til at være mindre entydig, end teorien forudsætter.

Men der er også andre veje fra befolkningsændringer til familieændringer. Lavere børnedødelighed og de dominerende ægteskabsmønstre, hvor man giftede sig inden for sin klasse, betød fx et overskud af unge middelklassekvinder i det 19. århundrede i det nordvestlige Europa – og formentlig i andre dele af det europæiske familieområde – hvilket igen førte til, at der blev presset på for, at de skulle få en uddannelse og dermed mulighed for at få arbejde uden for deres oprindelsesfamilie – altså et pres der også gik mod de fremherskende patriarkalske normer. Den generelle europæiske befolkningsforøgelse førte til storstilet proletarisering, hvilket underminerede det eksisterende familiesystem.

Udvandring skaber ubalance i normative systemer, medmindre det er et helt normativt samfund, der udvandrer, hvilket også forekommer. Unge mænds og kvinders massemigration til byer, dvs. urbanisering som en forandringsproces, der opstår pga. flytning, betød en flugt fra landlege institutioner til en hurtigt voksende social omskiftelighed. På det europæiske kontinent, hvor ægteskab var en mere formaliseret affære end i den angelsaksiske del af det europæiske familieområde, førte 1800-tallets migration i byerne til en stor udbredelse af uformelt samliv og børn født uden for ægteskabet. Det kønsopdelte migrationssystem, som fx blev skabt i den koloniale, sydlige del af Afrika, har i det lange løb medført en alvorlig svækkelse af den afrikanske familie i det område.

Der har været mindst to, muligvis tre former for store, generelle økonomiske udfordringer, hvis man ikke medregner vigtige regionale ændringer som fx. ophævelsen af slaveriet. Den første og mest grundlæggende er afagraringen og reduceringen af bondeklassen. Alle de klassiske familiesystemer er indstiftet under og indrettet efter agrariske vilkår og produktion i en jordbesiddende husholdning. Slave- eller slavelignende befolkninger var stort set uden for den institutionelle grænse.

Tilsynekomsten af en massiv klasse af ikke-jordbesiddende proletarer – hvad enten de var opstået pga. befolkningsstigning, ejendomsconcentration eller økonomiske kriser – fik familiens regelsystemer til at gå af led. At der kun er sket begrænsede ændringer i de sydasiatiske og afrikanske familiesystemer i det 20. århundrede har tilsyneladende noget at gøre med den begrænsede afgraisering i de regioner.

For det andet betød industrialiseringen, at familiemedlemmer var væk fra hjemmet en stor del af dagen, somme tider længere, hvilket typisk svækkede familiens kontrol. Men fordi den effektive industrialisering betød økonomisk vækst, kunne den også afstive en institutionel restabilisering, da den første proletariseringsskøjle havde lagt sig. Fænomenet er tydeligt i europæiske arbejderklassefamilier fra omkring år 1900.

Den tredje antipatriarkalske angrebsbølge faldt sammen med, at de mere udviklede lande påbegyndte en afindustrialisering. Industrialismen havde haft forskellig betydning for kønnene i forskellige lande og perioder, men typisk havde den fremmet en særlig form for ægteskabeligt patriarkat, hvor manden var forsørger og kvinden husmor. Afindustrialiseringen af økonomien og udviklingen af servicesektoren har svækket den industrielle tidsalders efterspørgsel efter mandens fysiske arbejdskraft, og har til gengæld øget jobmulighederne inden for servicesektoren, hvor opgaverne ligner det arbejde kvinder typisk har udført i hjemmet. Kvindernes udfoldelse på arbejdsmarkeder har virkelig været afgørende for opretholdelsen af nye sociale kønsroller, og afindustrialiseringen har i hvert været med til at muliggøre den udfoldelse.

To kulturelle processer har spillet en utrolig vigtig rolle i undermineringen af de fremherskende familieinstitutioner.

Eftersom alle større familiesystemer, undtagen i Østasien, er forankrede i religion, har sekularisering været afgørende for, at der kunne ske forandringer. Den hurtige nedbrydning af den statslige lutheranisme i slutningen af 1800-tallet var afgørende for de skandinaviske landes rolle som foregangslande mht. familiemæssige ændringer i det 20. århundrede – en rolle som de pågældende statsapparater stort set var enige om at påtage sig. Omvendt skyldtes det eksplicitte patriarkats sejlivethed i Tyskland efter 2. Verdenskrig primært, at den katolske kirke hårdnakket bekæmpede eventuelle ændringer. En af mange relevante forskelle mellem Kina og Indien er, selvfølgelig, Indiens langt mere religiøst forankrede kultur.

Skolegang, og i særdeleshed pigers skolegang, har en stærk tendens til at underminere strengt patriarkalske systemer, fordi skolegang udstyrer pigerne med kvalifikationer, som kan være farlige for deres underordnede stilling i familien. I den sidste tredjedel af forrige århundrede blev vestlig feminisme båret frem som en massebevægelse af de første store årgange af kvindelige universitetsstuderende og universitetsuddannede. Pigers skolegang kan også have en mere indirekte indflydelse, fx. ved at pigerne gifter sig senere, hvilket igen påvirker valgmulighederne og mængden af børnefødsler.

En teknologisk ændring har haft stor indflydelse på familien, men det er selvfølgelig svært at måle *hvor* stor: udviklingen af billig, pålidelig prævention. Spredningen af kondomer bidrog – skønt ingen ved hvor meget – til den første bølge af faldende fødselstal for 100 år siden. Børnebegrænsningen i den tredje verden fra 1950'erne og frem ville ikke have været mulig uden opfindelsen af nye præventionsformer og teknikker, og den seksuelle revolution i Vesten blev i høj grad muliggjort af den nye p-pille.

Politiske begivenheder har også bidraget til væsentlige forstyrrelser i familieinstitutionerne. Det ses mest tydeligt, når stater med statsafhængige familieinstitutioner bryder sammen. Det var tilfældet i Østasien, i Kina i 1911 og i 1949, i Korea i 1910 og i Japan i 1945. Da DDR brød sammen, styrtdykkede de østtyske fødselsrater. Familieinstitutioner i det, der blev den koloniale zone, var religiøst og sociokulturelt rodfæstede og dermed ikke direkte truet af den koloniale erobring.

Industrielle krige, som fx de to verdenskrige, belaster alle sociale institutioner, fordi de mobiliserer hele befolkningen til krigsindsatsen. Det er derfor ikke så mærkeligt, at fremherskende familie- og kønsnormer bliver draget i tvivl umiddelbart efter afslutningen på en krig.

Institutionernes tilbagekomst

Udfordringer er dog ikke nødvendigvis det samme som forstyrrelser, endsige innovation. Man kan hævde, at den mest bemærkelsesværdige moderne institutionelle tilbagekomst var det vesteuropæiske patriarkalske ægteskabs comeback, efter det 19. århundredes krampetrækninger i form af proletarisering og urbanisering. Det var et comeback, der manifesterede sig i stigende ægteskabsprocenter, færre børn født uden for ægteskab og udbredelsen af forsørgerægteskabet. Det er en passende symbolsk illustration, at kirkebrylluppet med det hvide brudeslør og medgiften i starten af det 20. århundrede fandt vej til den britiske urbane arbejderklasse, og de franske arbejdere tog også idealet til sig. Denne usædvanlige genrejsning af en institution skyldtes et sammenløb af faktorer: Kulturelle – et spidsborgerligt modernitetsideal, folkeskolens læseplan, nye religiøse strømninger – og økonomiske. Men i sidste ende var det den brede befolknings nye og mere resursestærke økonomi, fremkaldt af industrialiseringen, som gjorde genrejsningen mulig.

Med et nyere eksempel kan vi se, hvordan afrikansk polygyni har været i stand til at omstille sig til urbane vilkår, især i Vestafrika – ca. en tredjedel af de gifte nigerianske kvinder i byerne har mindst én medhustru, og nogenlunde det samme gælder for landdistrikterne – og hvordan indiske ægteskabsordninger har overlevet høj uddannelse og endda interkontinental udvandring og har udviklet sig til et sofistikeret menneskemarked.

Dirigering og organisering af institutionelle ændringer

Man kan hævde, at det ville være nyttigt at skelne mellem institutionelle ændringer og ændringer i en institution. Sidstnævnte ville i så fald henvise til en hvilken som helst ændring i en given institution, en forstyrrelse af dens ligevægt, en underminering af dens greb, mens institutionelle ændringer ville referere til etableringen af en ny social orden og midlertidig ligevægt igennem en reorganisering af den udfordrede institution, som ville få en ny plads og en ny betydning i den bredere sociale orden, eller blive erstattet af en ny institution og synke ned i glemslen. Jeg tror, man kan gå ud fra, at sociale institutioner sjældent, om nogensinde, dør af sig selv, eller udelukkende pga. ikke-institutionelle udfordringer.

Hvis ovenstående holder vand, følger det, at moderne institutionelle ændringer omfatter (et) afgørende øjeblik(ke), hvor der bliver taget en normativ beslutning – øjeblikke hvor en institutionaliserings- eller en afinstitutionaliseringsproces bliver sendt i den ene eller den anden retning. Det er det *politiske* eller det retslige *øjeblik*, som jeg også mener, at familiehistorie og familiesociologi bør være opmærksom på. Selv en seksuel revolution, der udfordrer en ægteskabelig seksuel orden, har sine retslige eller politiske øjeblikke, i USA fx i forbindelse med højesteretssagerne *Griswold vs. Connecticut* (1965, prævention) og *Roe v. Wade* (1973, abort).

På makroniveau opstår den slags øjeblikke typisk i forbindelse med lovgivning eller domme, eller med autoritativ religiøs fortolkning, fx. pavelige rundskrivelser eller en *fatwa* fra en imam. Men de eksisterer også på mikroniveau som det øjeblik, hvor et brud på en institutionel norm ikke længere vækker anstød eller fører til social marginalisering, som fx når unge kvinder går ud alene, gifte kvinder arbejder uden for hjemmet, mænd tager sig af børn eller huslige pligter, papirløse forhold, børn født uden for ægteskab, homoseksualitet osv.

I en komparativ makroskopisk undersøgelse som denne har man ikke mulighed for at følge de mikrosociale processer, som skaber et specielt, praktisk problem i forbindelse med familien. Familien er indbegrebet af en institution på mikroniveau, der former de nære, menneskelige forhold. Hvis vi går ud fra, at institutionelle ændringer er knyttet til et afgørende politisk eller retsligt øjeblik, som giver ændringen form og retning, hvordan kan vi så gå fra makropolitiske, makroretslige beslutninger til ændringer i familiemønstre?

Svar: Principielt kan vi ikke, i praksis kan vi blive nødt til det. Uden en grundlæggende viden om retslig og politisk sociologi, og uden et vist kendskab til faktisk familiepraksis ville vi ikke komme nogen vegne. Men med de to slags viden kan vi forsøge at sammenstykke mønstre, tendenser, drejninger eller modstand ud fra nogle fragmentariske institutionelle vidnesbyrd.

Normative beslutninger på makroniveau, hvad enten de er politiske, retslige eller religiøse, har den heuristiske fordel, at de er relativt nemme at indsamle og sammenligne. Men hvis vi også skal kunne bruge dem, er vi nødt til

at koncentrere os om mindst to afgørende spørgsmål: Hvad er hensigten? Hvordan er forholdet til tendenserne for de eksisterende praksisser?

Hvad det første spørgsmål angår, er vi nødt til at finde ud af hvor alvorligt indholdet af beslutningen er. Man skal lede efter svaret i implementeringsstrukturen. Er der sådan en? Hvis der er, hvor resourcestærk er den så? Paragraffer i forfatninger om fx. ligestilling mellem kønnene, som man bl.a. finder i den italienske efterkrigsforfatning og det uafhængige Indiens, er ikke særlig værdifulde i sig selv, medmindre der også findes en stærk forfatningsdomstol. Nogle lovgivninger, fx. i de tidligere kolonier, er primært forfattet til ære for udenlandske observatører og bliver overhovedet ikke implementeret lokalt. Det gælder fx. nye uafhængige afrikanske landes lovgivning mod polygami. Men man bør sondre mellem den form for juridisk camouflage og, eksempelvis, afrikanske love fra 1980'erne-1990'erne om kvinders myndighedsalder (Zimbabwe 1982) eller enkers arveret (fra det sydøstlige til det nordvestlige Afrika syd for Sahara), som opretholdes af de lokale domstole, men som dem, loven er til for at beskytte, ofte ikke benytter sig af.

Det kommunistiske angreb på patriarkatet havde sine propagandistiske aspekter – og sine apologetiske, når kommunister faktisk var ved magten – men et enkelt blik på implementeringsstrukturen viser, at angrebet var gravalvorligt ment, også selvom det gjorde mange mænd vrede.

Når man betragter forholdet mellem normativitet og fakticitet, er man nødt til at tage udgangspunkt i tre ideelle, typiske situationer. Den ene situation er, når eksisterende officielle regler er blevet undermineret på det uformelle plan og gjort mere eller mindre forældede. Det afgørende normative øjeblik indtræder, når man anerkender og indretter sig efter, at reglerne er forældede. De banebrydende skandinaviske familiereformatorer fra 1910'erne så i høj grad sig selv som de første, der retsligt anerkendte, at de nedarvede familieinstitutioner var forældede.

Bolsjevikkerne fra samme periode så til gengæld sig selv om de første fortalere for en ønsket ændring af den stærkt patriarkalske familie. Folkekommisærernes Råds normative magt skulle ikke bruges til at bearbejde de sociale ændringer, der var undervejs, men til at fremkalde dem.

Imellem de to ovenstående poler, der repræsenterer henholdsvis tillem্পning og aktiv revolution, er der en række meget interessante sager, hvor hverken den lovgivende eller den dømmende myndighed har forsøgt at dirigere ændringsprocessen i en bestemt retning. De skandinaviske love om papirløse ægteskaber, der udlægger begge parters rettigheder, er interessant i et bredere perspektiv, fordi de repræsenterer et lovforsøg på at regulere nogens forsøg på at undslippe lovligheden. Der er også tilfælde, hvor alvorligt ment lovgivning overhovedet ikke har formået at gøre en forskel, fx de sydasiatiske love fra 1970'erne og 1980'erne, der forbød medgift. Fakticitet kan aldrig opstå alene pga. en officiel norm.

Ovenstående peger alt sammen på vigtigheden af at analysere den norm-

skabende proces, den lovgivende, dømmende eller religiøse, og det evigt skiftende forhold mellem formel norm og faktisk social praksis. Det kræver også, at man er opmærksom på de forskellige lovsystemers arbejdsmåde, fx europæisk borgerlig ret og den angelsaksiske ret, som dommere skaber ved principielle afgørelser, eller koloniernes nedarvede tvedeling mellem loven for den herskende klasse og den folkelige sædvaner.

Hvis vi skal opsummere vigtigheden af nogle af de politiske kontekster og kræfter, kan vi sige:

- at støtte til eller angreb på familiepatriarkatet generelt har haft en tendens til at følge en politisk skillelinje mellem højre og venstre – hvor “venstre” begynder med liberalisme,

- at når det sociopolitiske skel mellem højre-venstre møder folkelig religiøs mobilisering, er der en tendens til, at patriarkatet bliver styrket,

- at de to verdenskrige har haft en vidtstrakt betydning for familien,

- at kommunisme har været en stor drivkraft i moderne familiehistorie. Når kommunismen har været ved magten, har den afskaffet patriarkatet, påvirket fertiliteten, forsinket dens fald i Østeuropa og udbredt børnebegrensning i Østasien,

- at opnåelsen af national uafhængighed har haft en utrolig lille indflydelse på familieforhold. Den mexicanske, den tyrkiske (Kemal Atatürk) og iranske revolution har stort set kun påvirket familieforholdene for overklassen,

- at nationale organisationer, FN, Verdensbanken og de omgivende NGO'er, samt udenlandske donorer og rådgivere har spillet en stor rolle for den tredje bølge af ændringer i familiemønsteret, mest direkte i forhold til børnebegrensning og fertilitet, men også ved at foretage indgreb i patriarkatet inden for hjemmets fire vægge.

På vej mod fremtiden: Modsætninger, tilfældigheder, kompleksitet og kommercialisering

I stedet for en konservativ omorganisering (Fukuyama) eller et mønster for rene forhold (Giddens), hvor ægteskab kun er én mulig livsstil ud af mange, ser jeg en nutid og en umiddelbar fremtid, hvor familien og forholdene mellem køn og sex bedre kan indeholdes i koncepterne konflikter, tilfældigheder, kompleksitet og kommercialisering.

Patriarkatets fald har fremkaldt en række modsætninger eller svære spørgsmål, som folk kæmper med, og som der ikke er nogen nemme løsninger på.

Alle undersøgelser peger på, at der er et stærkt ønske om både at have en karriere på arbejdsmarkedet og at stifte familie og få børn. Men det er svært at kombinere, og mange har stadig svært ved at få de to ting til at gå op. En af konsekvenserne har været, at der i 1990'erne blev født færre børn i Vesteuropa end hvad der var ønskeligt.

Tabuer om sex er forsvundet, og folk har glæde af tidligere, hyppigere, senere og tilsyneladende også bedre sex end før. På den anden side har den nye

seksuelle åbenhed ikke fjernet længslen efter en dyb, varende og monogam tilknytning til et andet menneske.

For det tredje er der både et krav om og en fornøjelse ved individuel afhængighed og afhængighed af en familie. Den form for afhængighed er faktisk vokset en del i mange lande i de senere år og er helt tydelig i Vesteuropa. Af økonomiske og boligmæssige grunde er unge mennesker begyndt at bo hjemme længere. Men niveauet for denne afhængighed af forældrene varierer meget fra land til land, og antallet af ældre, der bliver afhængige af deres børn eller andre slægtninge, af sociale eller fysiske årsager, vokser også.

De mønstre, som folk danner par og former familier efter, er blevet tilfældige inden for de sociale rammer af ensartet uddannelse og socialt miljø. Parforhold er karakteriseret af tilfældighed i modsætning til de berømte regler for udveksling, som Claude Lévi-Strauss og andre familieantropologer fremsatte teorier om.

Ikke desto mindre er menneskelig opførsel i høj grad præget af håb om og stræben efter at danne en familie – selv i de postmoderne metropoler. Resultatet er en mangemønstret kompleksitet omkring en kerne af langvarige, principielt monogame, heteroseksuelle pardannelser – ægteskabelige eller ægteskabslignende – og af livslange intergenerationelle eller forældre-barn-forhold. Hvis man sammenligner med den tidlige modernitet, fx. det 18. eller 19. århundrede, virker den nye kompleksitet og de mange forskellige livsformer ikke sænderligt usædvanlig.

Sagen er snarere: Især i Vesteuropa, men også i "Vesten" generelt, lever vi nu i slutningen af en relativt kort historisk periode, hvor familie og livsforløb er standardiseret: Karakteriseret af en homogenisering af fødselsrater på et relativt lavt niveau, obligatorisk skolegang, opretholdelse af strenge seksuelle normer kombineret med øgede muligheder for at undgå seksuelle uheld, højere ægteskabsprocent, ægteskaber der optager en kortere procentdel af folks liv, større velstand, som er mere ligeligt fordelt, en bred social udbredelse af spidsborgerlige familienormer, hvor kvinder bliver husmødre, når de indgår ægteskab, pensioner og standardiserede normer for tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. I de første 20 år efter 2. Verdenskrig nåede det mønster for homogenisering og standardisering sit højdepunkt. Siden da er alle de ovennævnte karakteristika blevet mere variable.

Den længere skolegang er blevet fulgt op af et mere varieret udbud af uddannelsesinstitutioner, uddannelser med forskellig længde, og muligheden for at man kan afbryde en uddannelse og alligevel vende tilbage, allerede på gymnasieniveau. Sex er ikke længere et socialt tabu, men et individuelt valg. Ægteskabsprocenterne er faldet, og man kan gifte sig på mange forskellige alderstrin. Sekularisering har undermineret den formelle korrekthed ved institutionen ægteskab. Den spidsborgerlige familienorm er i høj grad blevet udfordret. I Skandinavien er den blevet erstattet af en norm om to indkomster per par. Pålidelige svangerskabsforebyggende midler har gjort det muligt for

alle at udsætte undfangelsen af børn. Ændringer på arbejdsmarkedet og udviklingen af statslig velfærd i den sidste fjerdedel af det forrige århundrede har igen gjort tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet til en variabel. Pensionister har et bedre helbred og lever længere, hvilket har øget mulighederne for forskellige livsformer blandt ældre, der bl.a. kan gifte sig igen eller få en ny samlever.

Individuelle livsforløb og familieformer har altid været meget pluralistiske i Vesteuropa, men har selvfølgelig været præget af den historiske tendens til standardisering, først og fremmest i den midterste tredjedel af det 20. århundrede. Det giver derfor ikke rigtig mening at referere til den nuværende situation som "efter familien", som fx Beck-Gernsheim hævder.. Man kan heller ikke opsummere social kompleksitet som "et tab af sociale bånd", hvilket var emnet for en konference, som European Science Foundation afholdt for nylig.

Hvad personlige forhold angår, er der dog i dag et aspekt, som står i klar modsætning til sociale forpligtelser, men uden at være en hævvelse af egne rettigheder. Det er den proces, som kommerialiserer personlige og seksuelle forhold. Den kommercielle sexindustri er en stor del af den, men meget af sexindustrien er primært en modernisering og en genoplivning af ældre former for masseprostitution.

Nutidens ungdoms- og underholdningskulturens tendenser til selv-kommercialisering er af nyere dato. Udstilling af kroppen, udstilling af seksualiteten, at bruge sig selv som skuespiller på den sociale scene. Det er alt sammen minoritetsfænomener, men de er værd at lægge mærke til, fordi de er modstykket til Giddens' forestilling om "rene forhold", en personlig markedsføring for udvendige udvekslingsforhold.

Globalt set styrer vi nu mod slutningen af "den demografiske transition". I 2050 vil verdens befolkningsvækst måske være tilbage på samme niveau som før 1750. Sekulariseringen af ægteskabet, undergravningen af patriarkatet og den kontrollerede fertilitet er udviklinger, der formentlig er irreversible og skelsættende. Men af ændringerne i det 20. århundrede kan man også lære, at der formentlig altid vil være globale varianter af familiemønstre, og at familie- og kønsforhold altid vil kunne tage nogle uventede drejninger.

Noter

1. Det følgende er et sammendrag af dele af min bog *Between Sex and Power. Family in the World, 1900-2000*, som er udkommet på Routledge i London (som paperback) i 2004. Alle henvisninger findes i bogen.
2. Mencius katalogiserede dem og angav deres primære etiske betydning på følgende måde: kærlighed mellem far og søn, retfærdig omgang mellem hersker og undersåt, adskillelse* mellem ægtemand og hustru, ældres forrang i forhold til unge, og loyalitet mellem venner. *"Adskillelse" mellem ægtefæller henviser tilsyneladende primært til arbejdsfordelingen i hjemmet.
3. Det gælder Barbados, Jamaica og Trinidad Tobago, de eneste større vestindiske enheder, hvor man skelner mellem ægteskab og andre former for seksuelle forhold.

Göran Therborn

E-mail: Goran.Therborn@SCASSS.UU.SE